

فصلنامه علمی - پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (سلام الله علیها)

سال چهاردهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۶، پیاپی ۳۶

DOI: 10.22051/tqh.2017.14680.1575

خوانشی نو از تاریخ گذاری سوره نصر

زهرا کلباسی^۱

امیر احمد نژاد^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۲۷

تاریخ تصویب: ۱۳۹۶/۰۳/۲۷

چکیده

سوره نصر در دیدگاه اندیشمندان علوم قرآنی به آخرین سوره‌ی قرآن مشهور است. روایات فراوان مبنی بر آخر مانزل بودن این سوره و نزول آن در آستانه‌ی رحلت پیامبر (ص) نیز مؤید این دیدگاه مشهور است. از دیگر سو مورخان نزول سوره نصر را پس از فتح مکه گزارش کرده‌اند که این دیدگاه نیز با روایات فراوانی که از نزول سوره نصر در فتح مکه یا دو سال پیش از رحلت پیامبر (ص) خبر می‌دهند، تقویت می‌گردد. مؤیدات هر یک از دو دیدگاه فوق

zahrakalbasi@gmail.com

^۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان

^۲. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)

amirahmadnezhad@outlook.com

نیز عده‌ای از مفسران را با خود همراه ساخته است. در نهایت با تکیه بر سیاق درونی سوره که ایمان گروهی مردم را پیامد فتح بزرگ در آینده‌ی نزدیک دانسته و انطباق آن با گزارش‌های تاریخی که از ورود وفود به مدینه پس از فتح مکه خبر داده، دیدگاه دوم برتری می‌یابد. ضمن آنکه تأمل در ارتباط تاریخی دو سوره‌ی نصر و حجرات نیز نشانگر نزول پشت سرهم آنهاست. بدین سان که سوره نصر در اندک زمانی پس از فتح مکه نازل شده و از آغاز وفدها خبر می‌دهد و سوره‌ی حجرات پس از ورود تعدادی از وفود نازل شده و به مشکلات جدید جامعه‌ی اسلامی در تعامل با انبوه تازه مسلمانان می‌پردازد. بنابراین روایاتی که صرفاً این سوره را آگاهی بخش رحلت پیامبر(ص) و پایان مأموریت او دانسته‌اند با نزول این سوره پس از فتح مکه همراه هستند؛ لیکن روایاتی که نزول این سوره را کمتر از یک سال به وفات پیامبر(ص) اعلام کرده یا آن را آخر مانزل خوانده‌اند، به سبب تعارض با سیاق درونی سوره و دیگر روایات مخالف، فاقد اعتبار شناخته می‌شوند.

واژه‌های کلیدی: تاریخ گذاری قرآن، آخرین سوره، آخر

مانزل، سوره نصر، سوره حجرات.

مقدمه

مفسران سوره‌ی نصر را بنا بر آنکه مؤذنه به فتح بزرگ و ایمان آوردن انبوهی از مردم را به پیامبر(ص) داده، به طور حتم مدنی دانسته‌اند. روایات فراوانی در منابع شیعه و سنی نیز از این سوره به عنوان آخرین سوره قرآن یاد کرده‌اند. چنانکه روایات متعددی از نزول این

سوره در آستانه‌ی وفات پیامبر(ص) خبر داده‌اند. روایات فراوانی نیز این سوره را موجب آگاهی پیامبر(ص) از پایان حیاتش دانسته‌اند که نشانگر نزول این سوره در اواخر دوران مدینه است.

در مقابل روایات متعددی از نزول این سوره در فتح مکه (سال هشتم) یا دو سال پیش از وفات پیامبر(ص) که مصادف با سال هشتم هجری است، سخن گفته‌اند. جایگاه این سوره در روایات ترتیب نزول و آراء مورخان نیز مؤید نزول این سوره پس از فتح مکه است.

در برابر این دو دیدگاه مشهور، برخی مفسران نیز نزول این سوره را قبل از فتح حدیبیه در سال ششم، اعلام کرده‌اند. تاریخ‌گذاری سوره‌های قرآن کریم در سال‌های اخیر بسیار مورد توجه محققان حوزه علوم قرآن اعم از مستشرقان و مسلمانان بوده است و امروز اهمیت آن در فهم دقیق عبارات قرآنی و فضای تاریخی نزول بر کسی پوشیده نیست. از طرفی اختلاف چهار ساله بین اقوال مختلف درباره زمان نزول سوره نصر نشانگر ابهامات روایی و تاریخی درباره زمان نزول این سوره است. ابهاماتی که به خاطر رابطه نه‌چندان استوار میان سه دانش تفسیر، حدیث و تاریخ اسلام کماکان باقی مانده و به‌سوی حل شدن پیش نرفته‌اند.

این نوشتار به منظور رفع تعارض از آراء متهافت مفسران و روایات متفاوت درباره‌ی زمان نزول سوره‌ی نصر، با ترکیبی از روش‌های تحلیل محتوا و تحلیل تاریخی، در ابتدا به تبیین مستندات هر سه دیدگاه نزول سوره نصر در سال‌های ششم، هشتم و دهم هجری پرداخته و سپس با نقد و بررسی نقاط قوت و ضعف هریک از دیدگاه‌ها، در مرحله نتیجه‌گیری به تاریخ‌گذاری دقیق سوره‌ی نصر دست یافته است.

۱. گذری بر سوره نصر

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (۱) وَ رَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجاً (۲) فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّاباً» (۳)

این سوره بنا بر اجماع مفسران و سیاق آن سوره‌ای مدنی است. در نخستین آیه از فتح و نصرت عظیم سخن گفته که اغلب مفسران آن را بدون تردید فتح مکه (هواری، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۴۹۱؛ فراء، ۱۹۸۰، ج ۳، ص ۲۹۷؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۱) و برخی نیز ایمان اهل یمن (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۱۵) دانسته‌اند. در آیه دوم پیامد این فتح الفتوح را ایمان گروه گروه مردم معرفی نموده و در آخرین آیه پیامبر(ص) را به تسبیح حمد پروردگار و استغفار او فراخوانده است. مفسران متکلم تلاش نموده‌اند تا این آیه را موافق عصمت پیامبر(ص) معرفی کرده و استغفار را دلیل بر وقوع خطا از جانب پیامبر(ص) ندانند. (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۴۱-۳۴۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۲؛ صادقی، ۱۳۶۵، ج ۳۰، ص ۴۹۶-۵۰۰؛ حسینی، ۱۳۶۳، ج ۱۴، ص ۳۷۱-۳۷۳) از دیگر سو روایات فراوانی این آیه را موجب آگاهی حضرتش از نزدیکی رحلت دانسته‌اند که در ادامه به تفصیل ذکر می‌شود.

۲. آراء اندیشمندان در تاریخ گذاری سوره نصر

افزون بر آنکه مفسران پیرامون زمان نزول سوره‌ی نصر سخن گفته‌اند، اندیشمندان علوم قرآنی نیز به سبب آخرمانزل خوانده شدن این سوره در برخی روایات و مورخان به سبب ارتباط این سوره با فتح مکه، به تاریخ گذاری آن پرداخته‌اند. کاوش در نظرات آنان در نهایت سه دیدگاه اصلی در خصوص زمان نزول سوره نصر را مطرح می‌سازد که در ادامه مستندات هر دیدگاه ذکر شده و سپس مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

۳. نزول سوره نصر در آستانه رحلت پیامبر(ص)

دیدگاه مشهور در تاریخ گذاری سوره نصر، آخرمانزل بودن آن است. از این رو بسیاری از قرآن پژوهان سوره نصر را آخرین سوره ی کامل قرآن تلقی کرده اند. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۷؛ خوئی، بی تا، ص ۱۸۳؛ رامیار، ۱۳۶۹، ص ۵۹۴؛ معرفت، ۱۳۸۲، ص ۴۵؛ رادمنش، ۱۳۷۴، ص ۹۹-۱۰۳؛ جواهری، ۱۳۸۵، ص ۵۴؛ احمدی، ۱۳۸۱، ص ۴۹)

مفسران بسیاری نیز این سوره را در آستانه رحلت پیامبر(ص) تاریخ گذاری کرده اند. (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۴۶-۴۴۷؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۴۷۲؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۵۳۲-۵۳۳؛ زمخشری، ۱۹۵۳، ج ۴، ص ۸۱۰؛ ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۶۳۵؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۷۸۵-۷۸۶؛ ملاحویش، ۱۳۸۲، ج ۶، ص ۵۱۷؛ دروزه، ۱۳۸۳، ج ۹، ص ۵۷۳-۵۷۵؛ حوی، ۱۴۲۴، ج ۱۱، ص ۶۷۳۲؛ بروجردی، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۵۱۸؛ طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۲۹۰؛ مراغی، بی تا، ج ۳۰، ص ۲۵۷)

لازم به ذکر است، مفسرانی که این دیدگاه را برگزیده اند، «إذا جاء...» در آیه نخست سوره نصر را به معنای ماضی در نظر گرفته اند. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

کاوش در مستندات این دیدگاه، نشانگر آن است که اندیشمندان به روایات فراوان ذیل این سوره اعتماد کرده اند که به سبب فراوانی، می توان آن ها را به چند گروه تقسیم نمود.

۳-۱. روایات نزول سوره در حجة الوداع

در روایتی از ابن عمر که منابع شیعی و سنی انعکاس دهنده ی آن بوده اند، سوره نصر در ایام تشریق، در حجة الوداع نازل شده (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۴۸۰؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۵۳۳؛ ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۵، ص ۶۳۵) که البته ابن عاشور سند آن را تضعیف نموده است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

طبق این روایت زمانی که سوره نصر در حجة الوداع نازل شد، پیامبر(ص) در میان همه حجاج سخنرانی کرد؛ خدا را ستود و ثنای او را به جا آورد و سپس فرمود: ای مردم، هر خونی در دوره جاهلیت ریخته شده، هدر است و... سپس فرمود: خداوندا گواه باش که من رسالت خود را به امت تبلیغ کردم. (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۴۴۷)

مقاتل نیز در روایتی از ابن عباس، نزول سوره نصر را ۸۰ روز پیش از وفات پیامبر(ص) توصیف کرده است. (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵) فخررازی نیز از روایت مجهولی یاد کرده که نزول سوره نصر را ۷۰ روز قبل از رحلت پیامبر(ص) دانسته و علت نام گذاری این سوره به تودیع را به همین روایت بازگردانده است. اگرچه وی نزول این سوره پیش از فتح مکه را بدون ذکر روایتی ترجیح داده است. (فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۹)

نکته‌ی قابل ذکر آنکه با توجه به وفات رسول خدا در آخر صفر یا اوایل ربیع الاول سال یازدهم، بازه‌ی زمانی ۸۰ روز قبل از وفات ایشان با اواخر ماه ذی الحجة سال دهم (حجة الوداع) مصادف می‌گردد. لذا در این عنوان روایات نزول سوره‌ی نصر در حجة الوداع با روایات نزول این سوره ۸۰ روز قبل از رحلت پیامبر(ص) در یک بخش قرار گرفته است.

۳-۲. روایات نزول سوره ۱۸ روز پیش از وفات پیامبر(ص)

جابر بن عبدالله انصاری در روایتی رحلت پیامبر(ص) را چنین گزارش کرده: هنگامی که سوره نصر نازل شد، پیامبر(ص) گفت: ای جبرئیل، خبر مرگ من آمده است. جبرئیل گفت: وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَى...، پیامبر(ص) در همان روز بیمار شد و تا هجده روز مردم به عیادت او می‌آمدند تا این که جان سپرد. (طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۶۱)

۳-۳. روایات نزول سوره در سال آخر حیات پیامبر(ص)

بحرانی به واسطه‌ی ابن شهر آشوب، روایتی از سدی و ابن عباس نقل کرده که هنگامی که آیه ۳۰ زمر: «إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ» نازل شد، پیامبر(ص) فرمود: ای کاش می‌دانستم کی چنین خواهد شد! پس، سوره نصر نازل شد و بعد از آن، او میان تکبیر و قرائت نماز سکوت نموده و فرمود: سبحان الله و بحمده، أستغفر الله و أتوب إليه از او درباره این عمل پرسیده شد؛ فرمود: از وفات خود آگاه شده‌ام. سپس به شدت گریست... و او یک سال پس از آن رحلت فرمود. (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۷۸۵)

غیر از طریق شیعی این روایت، مفسران عامه از مسند احمد بن حنبل از سعید بن جبیر از ابن عباس روایت متفردی نقل کردند که زمانی که سوره نصر نازل شد، پیامبر(ص) فرمود: زمان وفاتم اعلام شد و در همان سال وفات یافت. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱۰، ص ۳۲۰؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۴۸۱) حویزی نیز مشابه این روایت را از ابن عباس نقل کرده است. (حویزی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۶۸۹)

از ام حبیبه نیز روایت مشابهی نقل شده که پیامبر(ص) با نزول سوره نصر خبر از رحلت خود در همان سال داده‌اند. (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص ۳۴۷۲)

۳-۴. روایات آخرمازل بودن سوره نصر

در منابع شیعی روایتی از امام صادق(ع) (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۴، ص ۶۶۱) و نیز روایت دیگری با واسطه‌ی امام رضا(ع) از امام صادق(ع) (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶) نقل شده که سوره نصر را آخرمازل معرفی کرده‌اند.

در منابع عامه نیز روایتی از ابن عباس نقل شده که آخرین سوره‌ی قرآن که یک‌باره نزول یافت، نصر بوده است. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۲۲۹)

ابن عاشور سوره نصر را از قول ابن عباس، به‌طور مطلق آخرین سوره قرآن دانسته است. (ابن عاشور، بی‌تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

۳-۵. بررسی فهرست‌های ترتیب نزول

دروزه، مفسر تاریخ‌شناس معاصر، در زمهری معدود اندیشمندانی است که نه تنها به روایات ترتیب نزول توجه داشته و تفسیر خود را با رویکرد تنزیلی نگاشته، بلکه به کاوش در روایت مشهور ابن عباس در ترتیب نزول قرآن نیز پرداخته و اجتهاداتی در آن نموده است. (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۶) لذا از آراء پژوهشی دروزه درباره‌ی ترتیب نزول سوره، به فهرست تحقیقی او می‌توان یاد کرد. در این میان، برخلاف روایات ترتیب نزول، تنها دروزه در فهرست تحقیقی خود، سوره‌ی نصر را آخرین سوره قرآن دانسته است. (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۶)

۴. نزول سوره نصر در آستانه فتح مکه

دومین دیدگاه شاخص در تاریخ گذاری سوره نصر، نزول آن در آستانه‌ی فتح مکه است. مفسران قائل به این دیدگاه خود دو گروه شده و برخی نزول سوره‌ی مذکور را قبل از فتح مکه و برخی پس از آن دانسته‌اند.

در گروه نخست از مفسرانی همچون طوسی (بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۲۵)، فخررازی (۱۴۲۰، ج ۳۲، ص ۳۳۹)، بیضاوی (۱۴۱۸، ج ۵، ص ۳۴۴)، طبرسی (۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۸۴۴)، طباطبایی (۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۲) می‌توان یاد کرد.

در این دیدگاه فعل ماضی به سبب همراه شدن با إذا در آیه «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ...»، معنای مستقبل به خود گرفته است. (زمخشری، ۱۹۵۳، ج ۴، ص ۸۱۰)

مفسران شاخصی همچون مقاتل (۱۴۲۳، ج ۴، ص ۹۰۵) و ابوالفتوح (۱۴۰۸، ج ۲۰، ص ۴۳۸) نیز قائل به نزول این سوره پس از فتح مکه هستند. این گروه از مفسران، «إِذَا جَاءَ...» در آیه نخست سوره نصر را در همان معنای ماضی دانسته‌اند و گفته‌اند: این سوره در حالی نازل گردید که فتح و نصر محقق شده بود و ایمان فوج فوج مردم، هنوز رخ نداده بود. لذا

در آیه نخست فعل ماضی آمده و در آیه دوم از فعل مضارع «...يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ...» استفاده شده است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

قرطبی به سبب آنکه نزول سوره نصر را بعد از فتح مکه دانسته، در آیه «إِذَا جَاءَ نَصْرُ...»، «إِذَا» را به «قد» - برای تأکید بر تحقق نصرت و فتح الهی - معنا کرده است. (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۲۳۰) در ادامه قرائن تاریخی، قرآنی و روایی مؤید این دیدگاه به تفصیل بیان می شود:

۴-۱. پیوند تاریخی سوره نصر با فتح مکه

مورخان به سبب اشاره‌ی سوره‌ی نصر به فتح مکه، در گزارش‌های مختلف از آن یاد کرده‌اند که ترسیم‌گر فضای نزول این سوره است و از مجموع آن‌ها می‌توان به تاریخ‌گذاری آن دست یافت.

نخستین گزارش تاریخی از زمان نزول این سوره را واقدی نقل کرده است. وی به واسطه‌ی زهری وقایع فتح مکه را چنین نوشته است: رسول خدا (ص) مکه را سیزدهم رمضان یا بیستم آن - در سال هشتم - گشود و خداوند متعال این آیه را نازل فرمود: إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ... پیامبر (ص) پس از آن پانزده روز در مکه اقامت فرمود و نماز را شکسته و دو رکعتی می‌گزارد، و سپس روز شنبه شش شب از شوال گذشته از مکه بیرون آمد و همراه با ۱۰ هزار نفر از مردم مدینه و ۲ هزار نفر از مردم مکه به سوی حنین حرکت کردند. (واقدی، ۱۳۶۹، ص ۶۸۰)

گزارش دوم به روایتی از فتح مکه بازمی‌گردد که بسیاری از مورخان آن را نقل کرده‌اند. براساس آن هنگامی که سوره‌ی نصر نازل شد، پیامبر (ص) فرمود: پس از این فتح

(فتح مکه) هجرتی نخواهد بود. بلکه جهاد و حسن نیت جایگزین آن خواهد شد. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۱۲؛ ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۵۶۴؛ ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۹) روایت فوق نیز به وضوح نشانگر زمان نزول سوره نصر بلافاصله پس از فتح مکه است. زیرا هجرت با فتح مکه و مسلمان شدن مردم آن و سبب ایمان دیگر قبایل عرب مرتفع گردیده است. (ابن عبد البر، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۹)

در سومین گزارش تاریخی، ابن کثیر ابتدا نزول سوره نصر را بلافاصله پس از فتح مکه گزارش کرده است. سپس دو روایت از ابن عباس نقل کرده که این سوره را به آگاهی پیامبر (ص) از زمان اجلاس تفسیر کرده است. در ادامه به سبب آنکه روایات ابن عباس را معارض با نزول این سوره در فتح مکه دانسته، به نقد آن پرداخته است.

ابن کثیر سه نقد به روایات مذکور وارد ساخته است:

- نخست آنکه بخاری را در یک روایت و احمد بن حنبل را در روایت دیگر، متفرد دانسته و در اعتبار سند تشکیک کرده است.

- دوم آنکه روایتی از ابن عباس که طبق آن پیامبر (ص) با نزول سوره نصر فرمود: در این سال قبض روح می شوم (بائی مقبوض فی تلک السنه) را دچار رکاکت لفظی شدید توصیف کرده که هیچ یک از ائمه حدیث چنین عبارت پردازی ندارند.

- سوم آنکه این قسم روایات را معارض با وقایع تاریخی قطعی دانسته است. چرا که اشاره به فتح در سوره نصر حتماً به فتح مکه مرتبط است و فتح مکه نیز بدون تردید در سال هشتم هجری واقع شده است. لذا بی معناست که در آستانه رحلت پیامبر (ص) که باز اتفاق نظر وجود دارد که در سال دهم هجری رخ داده، سوره ای نازل شده و خبر از فتح و نصرتی که دو سال قبل تحقق یافته، بدهد.

۱. ذهی این عبارت را با اندکی اختلاف لفظ چنین آورده است: «إني وأصحابي حير، والناس حير، لا هجرة بعد الفتح»

وی همچنین در سند و متن روایتی از ابن عباس که سوره نصر را آخرین سوره‌ی قرآن معرفی کرده نیز تشکیک کرده و در نهایت با تسامح آن را حمل به نزول آخرین سوره‌ی دفعی قرآن نموده است. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۲۱-۳۲۲)

چهارمین گزارش را یعقوبی از فتح مکه نقل کرده که پیامبر (ص) پس از فتح مکه هر آنچه درون بیت الله بود را از آن خارج کرد. برخی گفته‌اند: اموال درون کعبه را میان مسلمانان تقسیم کرد. بت‌ها را شکست، سپس با زنان بیعت نمود و پس از آن سوره نصر نازل گردید. با نزول این سوره از اجل خود آگاه شد درحالی که هنوز پس از فتح مکه در آن شهر اقامت داشت. (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۶۱)

چنانکه هویداست در این گزارش نیز یعقوبی به ترتیب وقایع پس از فتح مکه را گزارش نموده و نزول سوره نصر را نیز بافاصله‌ی اندکی پس از گشایش مکه - به‌طور تقریبی دو الی سه روز - توصیف کرده است.

درنهایت از مجموع آراء مورخان، قطعی بودن تاریخ‌گذاری سوره نصر اندکی پس از فتح مکه در منابع تاریخی آشکار می‌گردد.

۴-۲. پیوند سوره نصر با نزول سوره حجرات

سوره‌ی حجرات در زمره‌ی سوری است که مورد تاریخ‌گذاری دقیق‌تری قرار نگرفته است. (مقاتل، ۱۴۲۳، ج ۴، ص ۸۵؛ هواری، ۱۴۲۶، ج ۴، ص ۱۶۸؛ طوسی، بی تا، ج ۹، ص ۳۳۹؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۹، ص ۶۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۱۹۳؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸، ص ۹۱) حتی مفسرانی که درصدد پژوهش بر ترتیب نزول سور و کشف تاریخ‌گذاری آن‌ها بوده‌اند، بر عدم دستیابی به تاریخ‌گذاری سوره حجرات تصریح کرده‌اند. (دروزه، ۱۳۸۳، ج ۸، ص ۴۹۶)

لیکن این نوشتار تلاش کرده تا با کاوش در کتب اسباب نزول از یک سو و منابع تاریخی از سوی دیگر، برای نخستین بار به تاریخ گذاری این سوره دست یافته و سپس از نتایج حاصل از آن در کشف تاریخ گذاری سوره نصر استفاده نماید.

تأمل در کتب اسباب نزول حاکی از آن است که سه دسته آیات زمان دار در این سوره ی کوتاه می توان یافت:

الف) آیات ۱-۵ که در مذمت کسانی وارد شده که صدای خود را در حضور پیامبر (ص) بلند می کنند؛ از پیامبر (ص) در کارها پیشی می گیرند و کسانی که از روی بی خردی با صدای بلند پیامبر (ص) را از پشت درب حجره ها صدا می زنند. برحسب گزارش روایات اسباب نزول، شأن نزول این آیات چنین است:

با اسنادی از عبد الله بن زبیر روایت شده که هیأتی از بنی تمیم نزد پیغمبر (ص) آمدند. ابوبکر [به عنوان مشورت به پیغمبر] گفت: قعقاع بن عبد را بر ایشان امیر کن و عمر، اقرع بن حابس را پیشنهاد نمود. ابوبکر به عمر گفت: منظور تو فقط مخالفت با من بود و عمر انکار کرد تا آنکه اختلاف شان شدید شد و صدا بلند کردند. در این هنگام آیه ۱ حجرات نازل شد. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳؛ عبدالرحمن العکک، ۱۴۲۴، ص ۳۲۲)

در گزارش دوم ابن ابی ملیکه گوید چیزی نمانده بود دو نیک مرد یعنی ابوبکر و عمر سقوط کنند و آن هنگامی بود که هیأت بنی تمیم نزد پیغمبر (ص) آمدند. یکی شان اقرع بن حابس را و آن یک دیگری را برای امارت پیشنهاد کرد. و ابوبکر به عمر گفت منظور تو فقط خلاف من بود و عمر گفت من چنین قصدی نداشتم؛ و صدایشان بلند شد. آیه مورد بحث نازل گردید که «صدایتان را روی صدای پیغمبر (ص) بلند نکنید». (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۳؛ عبدالرحمن العکک، ۱۴۲۴، ص ۳۲۲-۳۲۳)

در گزارش سوم از زید بن ارقم نقل شده که عده ای به سراغ پیغمبر (ص) آمدند و حضرت در حجره بود. بانگ می زدند یا محمد! یا محمد! این آیه نازل شد. واحدی این

افراد را با استاد به گزارش ابن اسحاق، افراد بی ادب بنی تمیم دانسته که با هیأتی وارد مدینه شده بودند. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۴-۲۰۶؛ عبدالرحمن العک، ۱۴۲۴، ص ۳۲۴)

مورخان بسیاری نیز سال نهم را سال ایمان گروهی مردم شبه جزیره دانسته‌اند و اندکی پس از فتح مکه از ورود وفد بنی تمیم یاد کرده‌اند. (واقدی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۱-۷۴۶؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۱۱۵-۱۲۰؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۸۷-۲۹۰)

واقدی ماجرای ایمان بنی تمیم را چنین بیان کرده که پیامبر(ص) در محرم سال نهم - سه ماه و اندی پس از فتح مکه - گروه‌هایی را برای جمع آوری زکات اعزام فرمود. مأموران زکات در منطقه عسفان به گروهی از بنی تمیم و قبیله بنی خزاعه برخورد کردند و قصد زکات گرفتن از چارپایان بنی خزاعه را داشتند که بنی تمیم اعتراض کردند. بنی خزاعه گفتند: این از آیین‌های دینی ماست اما بنی تمیم به قصد دفاع از آنان آماده‌ی جنگ با مأموران زکات پیامبر(ص) شدند.

مأموران زکات که سه نفر بیشتر نبودند، گریختند و نزد پیامبر(ص) آمدند. بنی خزاعه هم از ترس آنکه پیامبر(ص) به سوی آنان لشگری می‌فرستد، بر بنی تمیم هجوم برده و آنان را از سرزمین خود بیرون کردند. پیامبر(ص) نیز عیینه بن حصن را مأمور کرد که به بنی تمیم حمله کند. بنی تمیم با دیدن لشگر پیامبر(ص) گریختند و ۳۰ نفر از زنان و کودکانشان اسیر شدند. سپس بنی تمیم در پی اسرایشان به مدینه آمده و با صدای بلند پیامبر(ص) را از پشت حجره‌ها صدا می‌زدند که بیرون آید و با آنان سخن گوید. آنان به پیامبر(ص) گفتند: ما شاعر خود را آورده‌ایم تا با تو مقابله کند. پیامبر(ص) فرمود: من برای شعر و شاعری مبعوث نشدم اما ابایی ندارم که شاعران مدینه در برابر شعرای شما شعر بگویند.

عاقبت توانمندی حسان بن ثابت (شاعر پیامبر) در برابر بنی تمیم موجب شد تا آنان پذیرند پیامبر(ص) مورد حمایت ویژه‌ی الهی است و به او ایمان آورند. در پی این وقایع نیز آیات ابتدایی حجرات نازل گردید. (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۱-۷۴۶)

ب) آیه ۶ حجرات، دومین آیه‌ی زمان‌دار در این سوره است. طبق روایات سبب نزول این آیات درباره‌ی ولید بن عقبه نازل شده که پیامبر(ص) او را برای گرفتن زکات به سوی بنی مصطلق فرستاد. بنی مصطلق شتابان به استقبال او آمدند اما شیطان در دل ولید وسوسه کرد که آن جماعت قصد قتلش را دارند. ترسید و از راه برگشت و پیامبر(ص) گفت: بنی مصطلق زکات ندادند و قصد قتل را داشتند.

پیغمبر (ص) خشمگین شد و تصمیم به جنگ با بنی مصطلق گرفت. چون بنی مصطلق از بازگشت ولید مطلع شدند نزد پیغمبر آمده گفتند: ما خبر آمدن فرستاده‌ات را شنیدیم و برای احترام و استقبالش بیرون آمدیم که آنچه حق الهی است پردازیم اما او تغییر نظر داد و برگشت و ما ترسیدیم که مبادا شما از بازگشت او به ما بدبین شوید. در این هنگام آیه ۶ حجرات در نهی از پذیرش خبر فرد فاسق که منظور ولید بود، نازل شد. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶، ص ۷۸؛ واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۷-۲۰۸)

واقعی نیز دو گزارش نقل کرده که نشان‌دهنده‌ی زمان نزول آیه ۶ حجرات است. نخست آنکه محرم سال نهم (سه ماه پس از فتح مکه) را اولین زمانی دانسته که پیامبر(ص) مأمورانی برای زکات به سوی قبایل فرستاد. (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۰)

دوم آنکه واقعی پس از ذکر ورود بنی تمیم به مدینه و ایمان آنان که ذیل آیات ابتدایی سوره حجرات بیان شد، از اعزام ولید به سوی بنی مصطلق برای گرفتن زکات یاد کرده و زمان حضور بنی مصطلق در مدینه برای شکایت از ولید بن عقبه را صفر سال نهم توصیف کرده است. (واقعی، ۱۳۶۹، ص ۷۴۶-۷۴۷)

ج) سومین آیات زمان دار سوره حجرات، آیات ۱۴-۱۷ است. واحدی سبب نزول این آیات را اسلام اعراب بنی اسد (بنی خزیمه) دانسته است. طبق این سبب نزول، اعراب بنی اسد در خشک سالی به مدینه النبی آمده و شهادتین گفتند اما در باطن مؤمن نبودند و کوجهای مدینه را و قیمت‌ها را گران کرده بودند و به رسول الله (ص) می گفتند: ما با زن و فرزند به سوی تو آمدیم و مثل فلان طایفه با تو نجنگیدیم؛ از صدقه سهمی به ما بده و بدین سان بر پیامبر (ص) منت می نهادند. لذا آیات فوق نازل شد. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۱۰-۲۱۱)

مورخان حضور وفد بنی اسد در مدینه را نیز ابتدای سال نهم دانسته‌اند و ماجرای منت نهادن آنان بر پیامبر (ص) به سبب اقرار به اسلام را ذکر کرده‌اند. (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۲۳-۲۲۴؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۸۸) ابن اثیر حضور آنان در مدینه را پیش از ربیع‌الاول سال نهم دانسته است. (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۸۷)

چنانکه از مجموع گزارش‌های مورخان و راویان اسباب نزول آشکار است، سوره‌ی حجرات در ابتدای سال نهم و تنها چند ماه پس از فتح مکه نازل شده و در آیات ابتدایی، میانی و پایانی به ترتیب به سه واقعه‌ی تاریخی وفد بنی تمیم، اعزام ولید بن عقبه به سوی بنی مصطلق برای دریافت زکات و وفد بنی اسد که همه از ابتدای محرم تا انتهای صفر سال نهم واقع شده، اشاره گردیده است. لذا تاریخ گذاری سوره‌ی حجرات به ابتدای سال نهم هجری باز می گردد.

در نتیجه با توجه به آنکه سوره‌ی حجرات در ابتدای سال نهم و تنها چند ماه پس از فتح مکه نازل شده و به مسائل و مشکلات حضور قبایلی که برای ایمان به مدینه می آمدند پرداخته، می توان چنین نتیجه گرفت که سوره‌ی نصر به مژده به ایمان آنان در آینده‌ی نزدیک است و از آغاز وفدها خبر می دهد، منطقی است که پیش از سوره‌ی حجرات نازل

شده باشد. این نتیجه تاریخ گذاری سوره نصر را به اندکی پس از فتح مکه می‌رساند و دیدگاه دوم در تعیین زمان نزول سوره نصر را تأیید می‌کند.

۴-۳. روایات ترتیب نزول

روایات ترتیب نزول به هیچ وجه مؤید آخرمانزل بودن سوره نصر یا حتی بیانگر نزول آن در سال آخر وحی نیست، بلکه این سوره در روایت ترتیب نزول منسوب به امام صادق صد و یکمین سوره (شهرستانی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۹) و در روایت ترتیب نزول عطاء خراسانی از پدرش از ابن عباس، صد و دومین سوره قرآن است. (سیوطی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۶۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱۰، ص ۶۱۲) زرکشی نیز در فهرست خود، سوره نصر را صد و یکمین سوره معرفی نموده است. (زرکشی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۲۸۱)

۴-۴. روایات نزول سوره نصر قبل از فتح مکه

ابن کثیر روایت متفردی از ابن عباس نقل کرده که عمر وی را نزد شیوخ و بزرگسالان اهل بدر برده است. یکی از آن‌ها از این جهت ناراحت شده و به عمر گفته: چرا این را در بین ما می‌آوری و حال آن که فرزندان همسن او داریم؟! عمر پاسخ داده: این کسی است که می‌شناسید. آن‌گاه روزی آن‌ها را فراخواند و از ایشان پرسید: درباره فرموده خداوند (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ) چه می‌گویید؟

یکی از آن‌ها گفت: امر شده‌ایم که حمد الهی را به جای آورده و از او مغفرت بخواهیم؛ هنگامی که ما را یاری نموده و پیروزی به ما دهد؛ و بعضی دیگر سکوت کرده و چیزی نگفتند. پس، به ابن عباس گفت: آیا تو نیز چنین می‌گویی؟ ابن عباس در پاسخ گفته: این أجل رسول خدا است که خداوند به او خبر داده؛ فرموده: (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ)؛ هرگاه یاری خداوند و فتح [مکه] پیش آمد، که آن نشانه أجل تو است؛ (فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَفِئْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا)؛ پس، آن هنگام پروردگارت را تنزیه و ستایش کن و از او آمرزش

بخواه که به راستی او بسیار توبه پذیر است. پس عمر گفت: من نیز جز این از سوره نصر نمی دانم. (ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۸، ص ۴۸۱)

در دومین روایت، طبری در تفسیر سوره روایتی از عایشه نقل نموده که آمدن فتح را نشانه و علامت اجل رسول الله دانسته و این تفسیر را به پیامبر (ص) نسبت داده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۶) بر اساس این روایت از عایشه مراد از فتح در سوره نصر فتح مکه است و سوره نصر پیش از وقوع آن که علامتی برای اجل رسول الله است، نازل شده است.

در سومین روایت، از طریق مسروق از عایشه نقل شده که گفت: پیامبر (ص) فرمود: *سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَآتُوبُ إِلَيْهِ*. به او گفتم: می بینم فراوان این ذکر را می گویی! فرمود: پروردگرم مرا خبر داد که به زودی علامتی در میان امتم خواهم دید و هر زمان آن را دیدم، فراوان بگویم: *سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ وَاسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَآتُوبُ إِلَيْهِ*، و من آن را دیدم؛ آن گاه که نصر خدا و فتح یعنی فتح مکه در رسید. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۵) مشابه این روایت از مجاهد نیز نقل شده است. (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۴۰۶)

۴-۵. روایات نزول سوره نصر بعد از فتح مکه

طبری در تفسیر خود، حدیثی از عطاء بن یسار آورده که نزول سوره نصر را در مدینه و پس از فتح مکه بوده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۶)

همچنین عکرمه از ابن عباس نیز روایت کرده که زمانی که پیامبر (ص) از غزوه حنین بازمی گشت، سوره نصر نازل گردید. در این هنگام به حضرت علی و حضرت فاطمه فرمود: نصرت خدا و فتح فرارسید و مردمان گروه گروه به دین خدا درمی آیند. پس پاک و منزّه است پروردگرم و از او آمرزش می طلبم که توبه پذیر است. (واحدی، ۱۳۸۳، ص ۲۴۷-۲۴۸)

۴-۶. روایات نزول سوره نصر دو سال قبل از رحلت پیامبر(ص)

طبری از قتاده نقل کرده که رسول الله پس از نزول سوره نصر تنها دو سال زندگی کرد. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۷)

سمرقندی سوره نصر را خبر رحلت پیامبر(ص) دانسته و ماجرای نزول آن را چنین نقل کرده است: این سوره بر عمر و حضرت علی خوانده شد و آنان شاد شدند اما ابن عباس با شنیدن آن گریست. پیامبر(ص) فهم او از پیامبر سوره - مبنی بر رحلت حضرتش - را تأیید کرد و بر سر او دست کشید و فرمود: خدایا به او فهم در دین و علم تأویل بیاموز. (سمرقندی، بی تا، ج ۳، ص ۶۳۱)

۵. نزول سوره نصر قبل از صلح حدیبیه

نزول سوره نصر قبل از صلح حدیبیه (حسینی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۳۲۲) یا پس از بازگشت از خیبر (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۶۲)، سومین دیدگاه در نزول سوره نصر است که توسط معدودی از مفسران بیان شده است. با توجه به آنکه حدیبیه در ذی الحجه سال ششم واقع شده و پیامبر(ص) دو ماه پس از آن به سوی خیبر حرکت نموده (واقلدی، ۱۳۶۹، ص ۴۸۲)، با تسامح هر دو دیدگاه ذیل این عنوان جای می گیرد.

ابن عاشور روایتی که فتح و نصر را ایمان اهل یمن معرفی نموده، مؤید دیدگاهی که تاریخ گذاری سوره نصر را بعد از خیبر بیان کرده، دانسته است. زیرا اهل یمن در سال هفتم هجری که فتح خیبر نیز در همان سال رخ داده، ایمان آورده اند. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۴)

ضمن آنکه جایگاه سوره نصر در روایات ترتیب نزول ابن عباس که بعد از سوره حشر و قبل از سوره نور قرار گرفته را مؤید نزول این سوره پس از فتح خیبر توصیف کرده است. (ابن عاشور، بی تا، ج ۳۰، ص ۵۱۵)

ابوحیان هر چند نزول این سوره را در بازگشت از خیبر دانسته اما از یک سو روایت ابن عمر مبنی بر نزول این سوره در منی و ۸۰ روز پیش از وفات پیامبر (ص) (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۶۲) و از سوی دیگر روایتی مبنی بر نزول این سوره دو سال قبل از وفات پیامبر (ص) را ذکر کرده است. (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۶۴)

نویسنده تفسیر انوار درخشان، با استناد به آنکه ترکیب إذا قبل از فعل ماضی، معنای مستقبل می‌دهد، آیه‌ی نخست سوره‌ی نصر را بشارت به وقوع فتح در آینده دانسته است. از طرفی با توجه به آیه نخست سوره فتح، پیمان حدیبیه را تحقق فتح مبین خوانده، چنین نتیجه گرفته که احتمالاً نزول سوره نصر قبل از فتح بوده است. (حسینی، ۱۴۰۴، ج ۱۸، ص ۳۲۲)

۶. نقد و بررسی دیدگاه‌ها در تاریخ‌گذاری سوره نصر

از گزارش‌های فوق مشهود است که اندیشمندانی که سوره نصر را در آستانه‌ی رحلت پیامبر (ص) تاریخ‌گذاری نمودند، تنها بر روایات ذیل این سوره اتکا داشته‌اند. درحالی‌که از یک سو روایاتی که زمان نزول این سوره را معین کرده دچار اختلافات است و از سوی دیگر روایاتی که این سوره را آخرمازل معرفی نموده، در دیگر سور نیز دارای رقیب است.

چنانکه روایات دسته نخست، نزول این سوره را از ۱۸ روز تا ۷۰ روز و یا ۸۰ روز و یا حتی به‌طور مبهم در سال آخر حیات پیامبر (ص) و حتی دو سال قبل از حیات پیامبر (ص) - که مصادف با فتح مکه است - گزارش نموده‌اند که این تشتت در تعیین زمان موجب بی‌اعتباری این روایات خواهد شد.

در دسته دوم نیز روایات فراوانی سوره مائده را آخرمازل توصیف کرده (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۱۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۸۸؛ ابن کثیر،

۱۴۱۹، ج ۳، ص ۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹، ص ۶۹؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۳۱۱ و حتی از قول براء بن عازب، این ادعا برای سوره توبه نیز مطرح شده است. (ابن ضریس، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۵)

در نتیجه اگر به سبب قرائن بیشتر و قاطع تر سوره‌ی مائده، قائل به آخرمانزل بودن آن نشویم، حداقل به سبب وجود روایات معارض متعدد، نمی‌توان به روایات آخرمانزول بودن سوره‌ی نصر اعتماد کرد.^۱

افزون بر آنکه سیاق سوره‌ی نصر، سیاق بشارت به فتح و نصرت و گسترش اسلام در شبه جزیره است. حال با در نظر گرفتن فضای سال دهم هجری که دو سال از فتح مکه که مهم‌ترین فتح مسلمانان بوده گذشته و وفود فراوانی که با ایمان مردم قریش به اسلام ترغیب شدند، مسلمان شده‌اند، نزول این سوره و خبر از اتفاقات نیکویی که همه واقع شده ثمربخشی ویژه‌ای در پی ندارد. درحالی که اگر این سوره در سال هشتم هجری نازل شده باشد، نزول آیاتی در بشارت به فتح مکه اندکی قبل یا بعد از آن با فضای پرشور جامعه‌ی اسلامی متناسب است. از دیگر سو خبر از آغاز ایمان گروهی مردم شبه جزیره نیز بشارتی بزرگ به مسلمانان و مایه‌ی تحکیم مضاعف جایگاه آنان است.

در کنار این ارتباط معنایی سوره‌ی نصر با فتح مکه، دیدگاه تاریخ گذاری سوره نصر در سال هشتم هجری، آراء بسیاری از مفسران را با خود همراه ساخته و روایات قابل توجهی اعم از روایات ترتیب نزول و روایات اختصاصی ذیل سوره‌ی نصر نیز آن را تأیید نموده است. چنانکه همه‌ی مورخان نزول سوره‌ی نصر را بلافاصله پس از فتح مکه و قبل از ورود وفود به مدینه دانسته‌اند.

۱. برای مشاهده تفصیلی قرائن آخرمانزل بودن سوره مائده و توبه به مقاله آخرین نزول توبه یا مائده؟... از همین نویسندگان، منتشر شده در شماره ۷۶ مجله پژوهش‌های قرآنی، ۱۳۹۴ مراجعه فرمایید.

بر همه‌ی قرائن مذکور، این نکته را نیز می‌توان افزود که سوره‌ی حجرات برحسب اسباب نزول‌های ذیل آن و گزارش مورخان، کمتر از چهار ماه پس از فتح مکه، در شرایطی که قبایل برای اسلام آوری به مدینه آمده و جامعه با مشکلات جدید در پی اسلام اعراب مواجه شده، نازل گردیده است. بنابراین اقتضای سوره‌ی نصر که به آغاز وفدها و ایمان آوری آنان بشارت می‌دهد، نزول آن پیش از سوره‌ی حجرات و اندکی پس از فتح مکه است. لذا از دیدگاه مذکور به عنوان نظریه‌ی برتر در تاریخ‌گذاری سوره‌ی نصر می‌توان یاد کرد.

هرچند با مقایسه‌ی منابع تاریخی و روایی که موافق تاریخ‌گذاری سوره‌ی نصر در حوالی فتح مکه هستند، می‌توان به این تفاوت دست یافت که در همه‌ی گزارش‌های تاریخی، زمان نزول سوره نصر اندکی پس از فتح مکه بیان شده است. درحالی‌که در روایات، هم نزول این سوره قبل از فتح و هم بعد از فتح به چشم می‌خورد که البته روایات بیانگر نزول سوره نصر قبل از فتح مکه از تعداد بیشتری برخوردار است.

در خصوص دیدگاه سوم در تاریخ‌گذاری سوره‌ی نصر که زمان نزول آن را به قبل از صلح حدیبیه رسانده، تنها به ذکر دو نکته می‌توان اکتفا کرد:

الف) نخست آنکه آیه دوم سوره‌ی نصر که از ایمان فوج مردم خبر داده با حدیبیه که هیچ‌کس در آن مسلمان نشد، در تعارض غیرقابل حل است. (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۶۵۱)

ب) دوم ذیل سوره‌ی نصر روایات متعددی وارد شده که این سوره را نشانه‌ی نزدیکی اجل پیامبر(ص) دانسته است. حال با توجه به آنکه حدیبیه در سال ششم هجری نازل شده و بیش از ۴ سال تا رحلت پیامبر(ص) فاصله داشته و اکثریت مردم شبه جزیره نیز همچنان مشرک بوده‌اند، رسالت پیامبر(ص) هنوز پایان نیافته بوده که حضرت خیر رحلت نزدیک خود را با این سوره دریافت نماید. در نتیجه با توجه به نقدهای موجود بر این

دیدگاه شاذ از یک سو و قرائن متعددی که برای تاریخ گذاری سوره نصر در حوالی فتح مکه اقامه شد، پذیرش نزول این سوره قبل از صلح حدیبیه منتفی است.

نکته ای که در خاتمه می توان افزود آن است که در برخی تفاسیر روایاتی مبنی بر آگاهی پیامبر (ص) از نزدیک بودن اجل حضرتش با نزول سوره نصر به چشم می خورد که هیچ گونه زمانمندی دربر ندارد. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۵-۲۱۶)

این روایات در نگاه نخست به سبب آنکه سوره نصر را با اجل پیامبر (ص) پیوند زده، مؤید تاریخ گذاری این سوره در آستانه رحلت پیامبر (ص)، به نظر می رسند. چنانکه همین تصور موجب شده تا ابن کثیر در البدایه و النهایه در برابر این روایات موضع گیری کرده و به نقد آن ها پردازد. (ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۳۲۱-۳۲۲)

در حالی که به نظر می رسد از روایات فوق تحلیل متفاوتی نیز می توان ارائه کرد. طبری روایتی از قتاده نقل کرده که پیامبر (ص) با نزول سوره نصر از نزدیکی اجل خود آگاه شد و پس از آن جز مدت اندکی نزیست. قتاده بلافاصله این مدت قلیل را دو سال اعلام کرده است. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ص ۲۱۷)

از این روایت و توصیف گوینده از مدت قلیل که آن را دو سال خوانده، به دو نکته می توان دست یافت:

الف) نخست آنکه دو سال قبل از رحلت پیامبر (ص) مصادف با سال هشتم هجری است که فتح مکه در آن واقع شده است. لذا این روایت مؤید نزول سوره در فتح مکه است که پیش تر نیز بیان شد.

ب) دوم آنکه در نگاه راوی آگاهی پیامبر (ص) از نزدیکی اجل خود، دو سال قبل از رحلت امری طبیعی است. به دیگر بیان تصور قتاده آن نیست که سوره نصر چند روز و یا حداکثر چند ماه قبل از رحلت پیامبر (ص) نازل شده و آگاهی رسول خدا از اجل اندک زمانی قبل از مرگ بوده است.

با در نظر گرفتن این روایت می‌توان گفت دو سال نسبت به کل عمر نبی اکرم زمان اندکی بوده و حضرت می‌تواند از سال هشتم به نزدیکی اجل خود واقف شود. در نتیجه سوره‌ی نصر با نزول پس از فتح مکه می‌تواند مایه آگاهی پیامبر(ص) به نزدیکی وفات و پایان مأموریت رسالتش با فتح بیت الله باشد تا در زمان باقی مانده دو اقدام مهم انجام دهد. نخست اقدام شخصی به منظور بارورسازی هرچه بیشتر توشه‌ی آخرتی و دوم اقدام اجتماعی که ساماندهی وضعیت آینده‌ی امت اسلامی است. این ساماندهی اتفاقاً زمان قابل توجهی لازم داشته تا پیامبر(ص) به تدریج بتواند زمینه را برای تغییر رهبری دینی جامعه فراهم سازد. لذا نزول سوره‌ی نصر در سال هشتم هجری و اعلام پایان مأموریت به پیامبر(ص) امری منطقی‌تر است تا آنکه نبی خدا در اندک زمانی به رحلت خود از وفاتش آگاه شده و فرصت کافی برای اصلاحات نهایی در جامعه‌ی مسلمین نداشته باشد.

از این رو اگر از روایاتی که دارای زمانمندی خاصی نیست و تنها از نشانه بودن سوره‌ی نصر برای نزدیکی اجل پیامبر(ص) سخن گفته، به عنوان روایات قابل جمع یا حتی موافق با روایاتی که نشانگر تاریخ‌گذاری سوره‌ی نصر در حوالی فتح مکه است، یاد کنیم، غالب روایات تفسیری ذیل سوره‌ی نصر، مؤید تاریخ‌گذاری آن در سال هشتم هجری می‌گردد.

از سویی به عنوان یک احتمال می‌توان تصور کرد محدود روایات باقی مانده که سوره‌ی نصر را نشانه‌ی نزدیکی اجل پیامبر(ص) دانسته و زمان خاصی تا رحلت حضرتش همچون ۸۰ روز و ۱۸ روز تعریف کرده، دچار تحریف و اضافات بعدی شده است. بدین سان که برخی راویان در طول زمان گمان کرده‌اند آگاهی پیامبر(ص) از زمان رحلت باید فاصله‌ی اندکی تا رحلت داشته باشد، لذا روایات ذیل سوره‌ی نصر را زمانمند نموده‌اند. چنانکه پیش‌تر در خلال گزارش‌های تاریخی این برداشت به‌صراحت در کلام ابن کثیر قابل ملاحظه بود.

نتیجه گیری

در تاریخ گذاری سوره نصر از قرائن درونی و بیرونی می توان استفاده کرد. قرائن درونی سوره نصر که در منابع تفسیری و علوم قرآنی کمتر دیده شده، نشانگر نزول این سوره بعد از فتح مکه و آغاز فرایند ایمان گروهی مردم جزیره العرب است. چنانکه ارتباط تاریخی میان دو سوره نصر و حجرات نیز نشان از نزول سوره نصر در آستانه ی فتح مکه و قبل از اسلام وفدها و نزول سوره حجرات اندکی پس از ورود وفود به مدینه دارد.

از دیگر سو تعارض روایات فراوان ذیل سوره نصر که برخی مؤید نزول این سوره در آستانه ی فتح مکه و برخی مؤید نزول این سوره در آستانه رحلت پیامبر (ص) و یا آخرمانزل بودن آن است، اعتبار همه ی روایات مذکور را سست ساخته و اتکای صرف به آنان در تاریخ گذاری را غیر علمی ساخته است.

در نهایت روایاتی که بدون تعیین زمانمندی، از ارتباط این سوره با پایان مأموریت پیامبر (ص) و نزدیک شدن اجل حضرتش سخن می گویند، با روایاتی که نزول این سوره را پس از فتح مکه توصیف نموده اند، قابل جمع بوده و قرائن درون متنی این سوره مبنی بر نزول آن در سال هشتم هجری را تقویت می بخشد.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۹)، *تفسیر القرآن العظیم*، محمد طیب اسعد، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز، سوم
- ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن، (۱۳۸۵ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دار صادر
- ابن سعد، محمد، (۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه
- ابن ضریس، ابوعبدالله محمد بن ایوب، (۱۴۰۸)، *فضائل القرآن و ما أنزل من القرآن بمکه و ما أنزل بالمدینه*، دمشق - سوریه: غزوه بدیر، دار الفکر

- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، (۱۴۱۲)، **الاستیعاب فی معرفة الأصحاب**، علی محمد البجاوی، بیروت: دارالجلیل
- ابن عاشور محمد بن طاهر، (بی تا)، **التحریر و التنویر**، بیروت: موسسه التاریخ
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲)، **المحرر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز**، بیروت، دارالکتب العلمیه
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، (۱۴۰۷)، **البدایة و النهایة**، بیروت: دارالفکر
- _____، (۱۴۱۹)، **تفسیر القرآن العظیم**، محمدحسین شمس الدین، بیروت: دار الکتب العلمیه
- ابو الفتوح، حسین بن علی، (۱۴۰۸)، **روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن**، محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح، مشهد: آستان قدس رضوی
- ابو حیان، محمد بن یوسف اندلسی، (۱۴۲۰)، **البحر المحیط فی التفسیر**، بیروت: دارالفکر
- احمدی، حبیب الله، (۱۳۸۱)، **پژوهشی در علوم قرآن**، قم: فاطیما، چهارم
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، (۱۴۱۶)، **البرهان فی تفسیر القرآن**، تهران: بنیاد بعثت
- بروجردی، سید محمد ابراهیم، (۱۳۶۶)، **تفسیر جامع**، تهران: انتشارات صدر، ششم
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸)، **أنوار التنزیل و أسرار التأویل**، محمد عبدالرحمن - المرعشلی، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، (۱۴۱۸)، **جواهر الحسان فی تفسیر القرآن**، محمد علی معوض و شیخ عادل احمد عبد الموجود، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- ثعلبی، احمد بن ابراهیم، (۱۴۲۲)، **الکشف و البیان عن تفسیر القرآن**، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- جواهری، سید محمد حسن، (۱۳۸۵)، **پرسمان علوم قرآنی**، تهران: دفتر تبلیغات اسلامی، سوم
- حاکم نیشابوری، أبو عبدالله الحاکم، (۱۴۱۱) **المستدرک علی الصحیحین**، مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه

- حسینی شاه عبد العظیمی، حسین بن احمد، (۱۳۶۳)، **تفسیر اثنا عشری**، تهران: میقات
- حسینی همدانی، سید محمد، (۱۴۰۴)، **انوار درخشان**، محمدباقر بهبودی، تهران: کتابفروشی لطفی
- حویزی، عبد علی، (۱۴۱۵)، **نور الثقلین**، سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، چهارم
- حوی، سعید، (۱۴۲۴)، **الاساس فی التفسیر**، قاهره: دار السلام، ششم
- خوئی، سید ابوالقاسم، (بی تا)، **البيان فی تفسیر القرآن**، قم: موسسه احیاء آثار الامام الخوئی
- ذهبی، شمس الدین، (۱۴۱۳)، **تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام**، عمر عبد السلام تدمری، بیروت: دار الكتاب العربی، دوم
- رادمنش، سید محمد، (۱۳۷۴)، **آشنایی با علوم قرآنی**، تهران: جامی، چهارم
- رامیار، محمد، (۱۳۶۹)، **تاریخ قرآن**، تهران: امیر کبیر، سوم
- زرکشی، محمد بن عبد الله، (۱۳۹۱)، **البرهان فی علوم القرآن**، محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: المكتبة العصریة، دوم
- زمخشری، محمود بن عمر، (۱۹۵۳)، **الكشاف عن حقائق غوامض القرآن**، بیروت: دارالمعرفة
- سمرقندی، نصر بن محمد، (بی تا)، **بحر العلوم**، بی جا: بی نا
- سیوطی، جلال الدین، (۱۴۲۱)، **الاتقان فی علوم القرآن**، بیروت: دار الكتاب العربی، دوم
- سیوطی، جلال الدین، (۱۴۰۴)، **الدر المنثور فی تفسیر المأثور**، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی
- شهرستانی، محمد بن عبد الکریم، (۱۳۶۸)، **مفاتیح الاسرار و مصابیح الابوار**، پرویز اذکائی، تهران: مرکز انتشار نسخ خطی
- صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۶۵)، **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن**، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی، دوم

- صدوق، محمد بن بابویه، (۱۳۷۸)، **عیون اخبار الرضا**. تهران: نشر جهان
- طالقانی، سید محمود، (۱۳۶۲)، **پرتوی از قرآن**. تهران: شرکت سهامی انتشار
- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۷۴)، **تفسیر المیزان**، سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه، پنجم
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، محمد جواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، تهران، سوم
- طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲)، **جامع البیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: دارالمعرفه
- _____، (۱۳۸۷ق)، **تاریخ الطبری**، محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث، دوم
- عبدالرحمن العکک، خالد، (۱۴۲۴)، **تسهیل الوصول إلى معرفة أسباب النزول**، بیروت: دارالمعرفة.
- عیاشی محمد بن مسعود، (۱۳۸۰)، **کتاب التفسیر**، سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانه علمیه.
- فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰)، **مفاتیح الغیب**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراء، یحیی بن زیاد، (۱۹۸۰) **معانی القرآن**، احمد یوسف نجاتی / محمد علی نجار / عبدالفتاح اسماعیل شلب، مصر: دارالمصریه للتألیف و الترجمة.
- قرطبی، محمد بن احمد، (۱۳۶۴)، **الجامع لاحکام القرآن**، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۳)، **تفسیر القمی**، طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتب.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۲۹)، **الکافی**، محقق و مصحح دار الحدیث، قم: دار الحدیث.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳)، **بحار الانوار**، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مراغی، احمد بن مصطفی، (بی تا)، **تفسیر المرائی**، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- معرفت، محمد هادی، (۱۳۸۲)، **تاریخ قرآن**، تهران: سمت
- مقاتل بن سلیمان بلخی، (۱۴۲۳)، **تفسیر مقاتل بن سلیمان**، بیروت: دار احیاء تراث
- ملاحویش آل غازی، سید عبد القادر، (۱۳۸۲)، **بیان المعانی**، دمشق: مطبعة الترقی

- واحدی، علی بن احمد، (۱۳۸۳)، *اسباب النزول*، علیرضا ذکاوتی، تهران: نشر نی
- واقدی، محمد بن عمر، (۱۳۶۹)، *مغازی تاریخ جنگهای پیامبر(ص)*، محمود مهدوی دامغانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، دوم
- هواری، هود بن محکم، (۱۴۲۶)، *تفسیر کتاب الله العزیز*، الجزایر: دار البصائر
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (بی تا)، *تاریخ یعقوبی*، بیروت: دار صادر.

Zahra Kalbasi¹

Amir Ahmadnezhad²

Received: 2017/03/17

Accepted: 2017/06/17

Abstract

From scholars' point of views, *Surah Al-Naṣr* has been renowned as the last chapter of the Holy Quran. In addition, a great number of traditions also confirm that it was descended as the final chapter in the last days of the Prophet's (pbuh) lifetime. On the other hand, the revelation of *Al-Naṣr* was attributed by historians to the event of Mecca victory, invigorated with many traditions reporting the descent of *Al-Naṣr* during the Mecca victory or even two years after Prophet's (pbuh) death. Both ideas are approved by Quranic commentators. Relying on internal context of the chapter in which the total faith of believers has been considered as the consequence of a great imminent victory and its accommodation to epochal evidences reporting the arrival of delegations to Medina after the victory, the second idea is considered as more accurate and reasonable. Meanwhile, more reflection on chronological correspondence between *Al-Naṣr* and *Al-Hujurāt* proves descent of them respectively; the former revealed in a while after the Mecca victory, showing the commence of coming delegations, while the latter was revealed after some delegations had arrived and thereafter Muslim folk's recent social difficulties had raised there. As a result, those traditions reporting the Prophet's (pbuh) death and end of his mission confirm the descent of *Al-Naṣr* after Mecca victory, while some traditions stating its revelation even in less than one year to Prophet's (pbuh) death or as the last chapter are invalid, for they are in contradiction to the internal context of the *Surah* and other opponent traditions.

Keyword: dating the Holy Quran, the last *Surah*, the last revelation, *Surah Al-Naṣr*, *Surah Al-Hujurāt*.

¹. PhD Candidate in Quran and Hadith Sciences, Isfahan University, Iran

zahrakalbasi@gmail.com

². Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Isfahan University, Iran. (corresponding author). amirahmadnezhad@outlook.com.